

HIEDELMEK ÉS HAGYOMÁNYOK

HOPPÁL MIHÁLY

„... A legkisebb valóságos dolgot milyen nehéz
elsajátítani... hiedelmeket viszont könnyen magáé-
vá tesz az ember...”

(Erasmus: *A Balgaság Dicsérete*)

A HIEDELEMRENDSZER FOGALMÁRÓL

A rotterdami bölcselelő XVI. század elején leírt gondolatainak párját a XX. század elejéről is: Einstein mondotta, hogy „könnyebb szétrombolni az atomot, mint az előítéleteket”. S valóban egész sor előítélet volt forgalomban a legutóbbi évekig a hiedelmekről a társadalomtudományokban. Pedig a *hiedelem* rendkívül fontos, noha nem könnyen érthető, mert sokféle arculatú társadalmi tény.

A hiedelmek vizsgálatának szentelt visegrádi konferencián Szalai Sándor a Magyar Szociológiai Társaság elnöke azt mondotta, hogy rendkívül nehéz a hiedelmeket pontosan körülhatárolni, mert tágabb értelemben véve számtalan fontos és biztosra vett *tudásunk* is végső soron a hiedelmek kategóriájába tartozik. S teljesen magától értetődő, hogy egy hiedelmünk lehet helytálló, sőt nem is ritka, hogy igaznak bizonyul. Az egészet egy hosszú tengely mentén lehet elképzelni, ahol a babonás hitől, a teljesen jogos emberi meggyőződéseken át, a tudományos alapozottságú igazságokig terjed a „hiedelmek” árnyalt skálája.

Felvetődhet a kérdés, hogy miért kell voltaképpen egy ilyen homályos, nehezen meghatározható fogalommal foglalkozni. Ha alaposabban utánagondolunk a dolognak, azonnal nyilvánvalóvá lesz mindenki előtt, hogy a hiedelmek rendkívüli módon befolyásolják — nagyon is rejtett módon — mindennapi gondolkodásunkat, a köznapi tudatot s ezáltal az egyén és a közösség viselkedését.

A marxista alapozású társadalomtudományban egyre gyakrabban találkozhatunk a *köznapi tudat*, általában a *köznapiság* fogalmával mint fontos kulcs-terminussal bizonyos jelenségek besorolásakor, jellemző tulaj-

donságaik meghatározásakor. Érdekessége e kategóriának, hogy egyfelől szemben áll a *tudománnyal* mint tudatformával, de elkülönül az előbbivel oly gyakorta szembeállított művészi tudattól is, végül megállapítható, hogy igen széles területeit fedi le a tudati jelenségeknek!

Érdekes szerepe van vagy lehet a köznapi tudat vizsgálatában a néprajzoknak, ismertebb nevén a kulturális antropológiának, hiszen lassan már másfél-két évszázada mást sem tesznek a tudományág munkásai, mint az ide vonatkozó adatokat gyűjtik és rendszerezik, nyugodtan állíthatjuk, a világ összes népénél. A mindennapi életet vizsgálva eljutottak a napi *cselekvési láncokat* irányító mechanizmusok vizsgálatához. Itt abból lehet kiindulni, hogy az egyén ismereteinek tárházából — vagy pontosabb kifejezést használva: ismereteinek halmazából — építi fel kulturáját, és ezek az ismeretek hálószerű rendszert alkotnak. Sajnos, sem általában a marxista társadalom elméleti kutatása, sem pedig a konkrét etnográfiai kutatás nem világította meg kellőképpen a széles értelemben felfogott *hiedelemrendszernek* a tulajdonságait, szerkezetét. Pedig a *társadalmi tudat* — s a hiedelemrendszer kifejezés bizonyos megszorításokkal ennek szinonimjaként használható — mint kollektív memória őrzi a társadalmi újratermeléshez szükséges ismereteket. Ezek az ismeretek szövegek formájában, a kultúrára jellemző szövegek alapján őrződnek meg. A közösségi tudat ilyenformán úgy működik, mint a kultúra „hosszú távú emlékezete”. A szövegek együttesen a vizsgált kultúra legelőntebb modelljét alkotják. Más szavakkal ez a modell a kultúra vilásképe.

Ha szemléletes modellt kívánunk adni, akkor legkézenfekvőbb egy másba rajzolt köröknek elképzelni a kultúra részrendszereit. Jurij Lotman elgondolása szerint minden kulturális rendszer középpontjában vagy mélyen a beszélt nyelv áll. Ez mintegy kisugároz a többi rendszerre, melyek körülölelik és ráépülnek. A rendszer középpontjában a legjobban rendezett részrendszer: a nyelv helyezkedik el, és köréje lehet elképzelni a vallási hiedelmeket, amelyek általában minden kultúrában fontos szerepet visznek. Kitűnik a vallás azzal is a többi alrendszer közül, hogy azoknál jóval rendezettebb.

Véleményünk szerint léteznek egy mind a kettőt magába foglaló, szélesebb tartományú alrendszer: a mindennapi hiedelmek rendszere. (Természetesen a nyelv átszövi az összes többi alrendszert.) Azért tételezzük rendszerként, mert jól meghatározható elemkészlettel rendelkezik, és ezeket az elemeket csak meghatározott rendben lehet egymáshoz kapcsolni. A mindennapi hiedelmek rendszerén belül szintén több alrendszer található, amelyek részben szintén fedik egymást. Így például a népi gyógyító tudás- és hiedelem-anyaga vagy a földművelésre és az időjárásra vonatkozó hiedelmek. Bármennyire is leegyszerűsített legyen ez a modell, nagy a heurisztikus értéke, hiszen segítségével meg lehet magyarázni jó néhány

olyan jelenséget, melyet korábban figyelemre se méltatott a kutatás. A mindennapi hiedelmek esetében tehát egymásra épülő struktúrák (nyelvi+vallási-mitológiai+köznapi hiedelmek struktúrái) egymást átható működéséről van szó. Arról, hogy valamiféle latens struktúra működését érthetjük tetten, amelyben a hiedelmek rendszere egyfajta „tudattalan szerkezetnek” tekinthető, hogy Lévi-Strauss szavait használjuk, ahogy a *Strukturális Antropológia* lapjain megfogalmazta (1967:13).

Nem szűkítjük tehát le a világgép fogalmát a kozmogóniai elképzelések körére (bár azok alkotják a modell gerincét a vallási képzetekkel együtt), hanem az egész rendszert, a teljes hiedelemrendszert magát tekintjük a kultúra modelljének. Ez az előfeltevésünk azon a közvetlen, a terepen gyűjtés közben szerzett tapasztalati tényen alapul, hogy a hiedelmek szabályozzák az a közösség tagjainak mindennapi viselkedését. Ehhez kapcsolódunk az a rendszerelméleti tétel, amely szerint egy rendszer minden jó szabályozója egyszerismind modellje is a rendszernek. Továbbvive nemcsak azt modellálja, hogy mit hisz a közösség, nemcsak elrendezi az egyénben a hiedelemtudást, de azt is modellálja, hogy miként kell (és miért kell) hinni, cselekedni, viselkedni egy adott köznapi, ill. ünnepi élethelyzetben.

A HIEDELEMRENDSZER MŰKÖDÉSE

Lássuk közelebbről a hiedelemrendszer működését. A néprajzi kutatásban a terepmunka során a kutató igen gyakran kerül szembe azzal a ténnyel, hogy a falusi adatközlők elmondanak (elmesélnek) egy történetet, egy szokást, és mindenhez hozzáfűznek egy olyan magyarázatot, illetve olyan jelenségekre utalnak, amelyek teljességgel érthetetlenül teszik a szöveg bizonyos részeit. A mindennapi élet hiedelemköréből leggyakrabban a népi gyógyítással kapcsolatos hiedelmek lejegyzése során találkoztam ilyen jelenségekkel. Vagyis azzal a ténnyel, hogy idős, becsületben megőszült emberek olyan dolgokat állítottak, amelyek a városi ember szemében aligha jelentenek többet egyszerű képzeldésnél, esetleg tudatos ferdítésnél. Az adott magyarázatok, amikor néha a gyűjtő rákérdez egy-egy jelenség okára, nem szolgáltatnak kielégítő érvekkel.

Kiválasztottunk egyet szövegeink közül, egy meglehetősen általános jelenséget: a kisgyermek hirtelen rosszullétnek magyarázatául szolgáló igézés hiedelemkört.

(*A szenes víz készítése* — magnetofon-felvétel)

„Szenes vizet is csináltunk, meg füvet szedtem. Ugaron van olyan fű. Olyan magos, a végén meg olyan kerek bubolyka, olyan szúrós volt. Amikor mentem az ugaron, még el is mentem keresni, tanáltam is, kihúztam. Mikor a kisgyerek *szemverésbe* volt, akkor meg-

főztem. Napfölkelte előtt hoztam három kútból vizet, aztat még napfölkelte előtt megfőztem, napkelte előtt megfürdettem egyszer (a gyereket). Másodszer megfürdettem 12 órakor, harmadszor, mikor a nap nyugodóban volt, de még fenn volt. Oszt ez valóságos igaz volt, hogy használt!

(Hová kellett kiönteni a vizet? — a gyűjtő kérdése.)

A vizet kiöntöttem a gát szélire. Oda öntöttük, ahol nem jártak.”

(Varsány, Nógrád megye, 1972)

Vagy lássunk egy másik, bonyolultabb példát, ezért hosszabban idézzünk a szövegből.

„Egyszer minálunk is elgyütt egy cigányasszony, pontosan a halottho' készültem — akkor halt meg Sámuel Pista —, volt nála egy rózsafüzér. Elkézdett nekünk a rózsafüzérről beszélni. Nem akartunk vele sehogy foglalkozni. Azt mondja az édesanyámnak: Mit tagadja, Mari néni — azt mondja, mint aki mindig ismerte —, a komrában fel vannak aggatva a sonkák! Adjon nekem egy sonkát —aszondja —, mindent elintézek magának! — Aszondja édesanyám: Nekem nincs is sonka, meg ha sonka volna is, nem neked adnám, volna nekem azt kinek adnyi! — De a cigányasszony nem ment el. — Akkor legalább egy tojást adjon! — Hát adott neki az édesanyám egy tojást. Fogta a cigányasszony a tojást, beletette egy ikendő sarkába, oszt így összevarogatta. — Leheljen rá, Mari néni! — aszondja. — *Nézze Mari nénje, megvan maga nagyon rontva!* — aszondja, és feltörte a tojást, de abba a világon volt kígyó, volt hangya, voltak olyan *békák*, olyan apruskák, abba a világon minden volt, kétségbe akartam tőle esnyi. Azt mondja oszt édesanyámnak, hogy adjon neki egy lepedőt. — Hát jóasszony, én nem adok semmit, de menjen is addig, míg az ember haza nem gyün, mer' ha az ember hazagyün, az magából csudát csinál! — Úgyhogy minket a cigány kétségbe akart ejteni, de ő mindig csak a rózsafüzérről beszélt. Aszonta oszt eccer édesanyámnak: — Ha nem ad nekem semmit, el fogom hínyi magáért éjfélt tizenkettőkor a *tátosokat* — aszondja —, és el fogom vinni a *keresztútra* magát! — Hát összenéztünk édesanyámmal együtt, hogyhát tényleg, ez igaz vóna?! Nem tudott vele mit csinálni édesanyám, aszondja: — Adok egy darab szalonnát, csak mennyen innen, ne ejtsen kétségbe minket! — Úgyhogy oszt a cigányasszony nagy nehezen elment. Tudja a *keresztúton*, így mondták, hogy a *boszorkák ott szoktak találkozni* a keresztúton. Hogy oszt igaz vót-e?!

(Hogy lehetett megfigyelni? — a gyűjtő kérdése.)

Vót itt, aki csinált ilyen *Luca-széket* — hogy osztán tényleg

látott-e valamit, nem tudjuk. Azt mondták, hogy látott, hogy alig tudott túlléni szabadulni, *mákot szórt*, meg mindent.

(A mákot miért kellett szórní? — a gyűjtő kérdése.)

Hát, hogy aztat nem győzte szennyi a boszorka, oszt így nem érte utól.”

(Varsány, Nógrád megye, 1972)

A cigányasszony újra meg újra a hiedelem-tudásra utalt, s igyekezett, hogy egyre jobban megjlessze az asszonyt. Tökéletes asszociációs technikát választott, s ily módon számunkra is mintegy összefoglalta a boszorkányról szóló tudnivalókat.

Egy másik szöveg a családi háznái „található” védőkígyóhoz fűződik: „Hallottam róla, hogy a házaknál van egy kígyó. Hogy az a családnak az egészségét, vagy mit... így emlegették, annak az egészségre van az a kígyó... hogy tény-e, azt nem tudom! (A felvétel a varsányi [Nógrád megye] hímszöveg egyik foglalkozásán készült.) — Egy fiatalasszony beleszólt: ... és hogyha megölik, akkor valaki meghal a családból!” — Ez az adat is mutatja, hogy mint élő hagyományt kell vizsgálni a hiedelmeket, és fontos ez azért is, mert igen jellemző példa arra, hogy egészen fiatal, 20-as éveinek elején járó asszonyok is ennyire benne élnek, ennyire ismerik a hagyományos „*hiedelemnyelvet*.”

Végül egy különlegesen szemléletes példa elemzésére térnék rá. Jekkel István (70 éves) juhász elbeszélése (magnetofon-felvételről lejegyzve — Varsány, 1973. febr. 23.).

„Ez megint valóság, ezen én mentem keresztül. Gyűttem hazafelé itt a temetőszáncba, sötétes is volt. A temetőben volt egy gyalogút — keresztül —, arra szoktam járni. Hallottam, a *temetőszáncban* valami *gyereksír* van. Odamegyek, megnézem... ahogy mentem a száncba... figyelek... hát itten sír! *A föld alatt lehet hallani, hogy sír!* Nézem gyufával, hát *ott volt egy kis sirocška*, de már bevót növe gazzal. Tudja isten hány esztendő lehetett már! — *Én oszt megkeresztöltem.* — Így mondják: »Megkeresztellek az Istennek / Ha lány vagy, legyél Éva, / Ha fiú, akkor legyél Ádám!« — Azóta nem is hallottam semmit, de az biztos, hogy *gyereksír* volt. *Régi öregektől hallottam*, azok a gyerekek, akik előbb születtek s nem keresztelték meg, *minden hét évben sírtak.*”

A fenti szöveg igen jó példa arra, hogyan működik az úgynevezett hiedelemrendszer. A történés eredeti időpontjában, az 1920-as években a fiatalember megy át a temetőn. A temető kitüntetett hely a hiedelmek szerint, ott mindig történhet valami az emberrel. Egy esetleges hallucináció, vagy a megfeszített figyelem képzelődései mozgósítják a temetőhöz kapcsolódó hiedelmek egy részét. Ezek közül egy összefüggő elemstort alkotnak a következők:

1. a keresztleetlen gyerekek hétvéenként felsírnak;
2. a keresztleetlen gyerekeket a temető árkába szokták temetni.

Ha tehát a hallucináció alkalmával sírást hall az illető, akkor az csak keresztleetlen gyerek lehet, s akkor pedig a kötelező cselekvés, amit ilyenkor kell végezni (a társadalmilag elfogadott minta) az, hogy meg kell keresztlelni a kicsit, a sír fölött elmondott meghatározott szöveggel. Mint az elbeszélésből kitűnt, az akkor még fiatal juhászbojtár nemcsak ismerte a hiedelemvilágának ezt a rendszerét, hanem elismerte az elemek által implikált szokás-cselekvés kötelező végrehajtását, parancsát is. A hiedelemrendszer, hogy nyelvészeti analógiát használjunk, mint a helyes hiedelem-mondatok létrehozásának, generálásának szabálya működött, mint valamiféle mély struktúra, amely a felszíni szerkezet szemünk előtt is megjelenő jelsorozatait létrehozza. Példánk esetében ez egy konkrét cselekvés volt.

Ugyanilyen cselekvési minta volt az, hogyha például meglátták az újholdat régen, mindig letérdeltek, és a következő — valószínűleg pogánykorból megmaradt — imádságot mondták:

„Új hold, új király
Téged köszöntelek,
Eleven fővel, holt lélekkel,
Boldogasszony igéjével!”

(Visonta, Heves megye, 1967)

A hold, mint égitest, a természethez közel álló ember világképében igen fontos elem volt, s mint láttuk, pusztá megpillantása előhívta a régi hiedelmet és az ősi szöveget, valamint a cselekvés kötelező végrehajtásának belső paranosát.

A mindennapi hiedelmek közül még egy utolsó példát idéznénk, amely szintén egyszerűségével tűnik ki. A mosdóvíznek a kiöntése minden háztartásban napjában többször is előfordult. Erre vonatkozóan a következő elbeszélést rögzítettem:

„A fürdővizet oda nem öntötték, merre jártunk. Vagy estére is, ha valaki vizet öntött ki — akkor úgy mondta, már az *édesapámnak az anyja*: Jányom, ha este öntesz ki vizet, csak ahol a víz leceseget a tetőről, oda öntsél. Vagy ha ki akarod önteni az udvarra, akkor szóljál, hogy aki ott áll, menjen el, mert vizet öntök! — Mert a halottak hazamennek, aki kiönti naplement után a vizet, az leönti a halottját, mert a halottak eljárnak haza.”

(Visonta, Heves megye, 1967)

A szövegben közvetlen utalás történt akkor a hiedelmekre, amelyek régen a falusi közösségekben megszabták, hogy mikor és miért lehetett a

vizet kiönteni az udvarra. És bármennyire különösnek tűnik ez az egyszerű példa, a hagyományos paraszti életforma kutatójának szeme elé százával kerülnek az ilyen és ehhez hasonló adatok, melyekből világosan kitűnik, hogy nemcsak az élet nagy kérdéseiben, de a mindennapi életben is, a köznapi tudat szintjén a döntésekben az egyik elem kapcsolódik a másikhoz. Pontosabban fogalmazva implikálják egymást, és mintegy elemrendszereket alkotva építik fel a mindennapi élet szabálykészletét tartalmazó hiedelemrendszert. „Minél hagyományosabb egy társadalmi réteg, annál mélyebben gyökereznek gondolkodási szokásai” — amint azt Georges Duby találóan (1962:100) megfogalmazta. — Ehhez csak az fűzzük hozzá, hogy ily módon lehetséges az, hogy egy-egy hiedelem-blokk évekig, évtizedekig, sőt évszázadokig változatlan fennmaradhat (erre később még példával szolgálunk).

A modern néprajztudomány a kultúra különböző jelenségeit tehát rendszerként szemléli, s röviden ez azt jelenti, hogy a jelenségcsoportok szoros kölcsönviszonyát tételezi fel. A jelenségek éppen kapcsolódásaik által magyarázzák egymást. Például a földműveshez kapcsolódó tudás- és hiedelem-anyag elválaszthatatlanul összefüggött egyfelől az időjárás ismeretekkel, másfelől pedig a munkafolyamatok technikai ismeretével. Vagy egy másik példa, a népi gyógyítás hagyományanyaga, amelyben a racionális, az ésszerű alapokon álló gyógymódok keverednek az irracionális vagy mágikus hiedelmekkel. Vagy gondoljunk arra, hogy milyen szenteágazó ismeretanyagra volt szükség egy lakodalom „helyes” — a szó társadalmi értelmében helyes vagyis a közösség értékrendjének megfelelő — megszervezéséhez, kezdve a főzés tudományán, folytatva magának a szokásnak (a rítusnak) az egyes részletein, bevégezve a dalok és táncok ismeretén. Nem szólva azonkívül a rokonsági viszonyok pontos érzékeléséről, mert ennek fontos szerepe volt például az ültetési sorrend meghatározásakor. Mindezek az apró részletek felfoghatók, mint a kultúra egészének alrendszerei, s az egyes jelenségek csak a kapcsolódások ismeretében válnak igazán érthetővé!

A hagyományosnak nevezett hiedelemrendszer valószínűleg azért volt olyan hatásos, mert az élet minden apró mozzanatára meghatározott cselekvési programot adott, „előre gyártott” döntési mintákkal segítette az egyént.

A RÉGI ÉS AZ ÚJ A HIEDELEMRENDSZERBEN

Egy igen nagy számú elemmel rendelkező rendszer, mint amilyen a hiedelmek hálója, meglehetősen ellenálló a változtatásnak, változásnak — mint ahogy arra már utaltunk. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a rendszer központi hiedelmei igen állandóak, míg a perifériális hiedelmek

könnyebben kicserélődnek. Érdekes megfigyelni, hogy azok a hiedelmek milyen hosszú életűek, amelyek a hitvilággal, az irracionális jelenségekkel állnak kapcsolatban, költői (sokszor hátborzongató) fogalmazásban.

Vegyünk egy szemléletes példát a Bodrogközben, Taktaszadán jegyezte le a következő szöveget Szabó Lajos, a *Taktaszadai mondák* c. kötet gyűjtője:

„Van az a kecskebéka, aki nagyokat ugrik így a tó szélén. Megfogjuk, és akkor aztat elvignyük, keresünk, van így a legelőn vagy így a vizes, lápos helyen ilyen hangyaszombikok, oszt van benne ez a csipős nagy veres hangya, úgy nevezik: szárnyashangya.

Akkor annak a tetejét szétlökjük, a kecskebékát beletegyük. No-de, hogy a béka ne tuggyon kiugrani, hát egy hegyes fával leszúrjuk oda a hangyaszombikba. Mongyuk kössünk a lábára egy madzagot, egy spárgát. Akkor leszúrjuk, akkor a hangyák rámennek, azok a hangyák azt eszik.

Igen, de az illetőnek el kell szaladni onnan, abba a pillanatba, úgy, hogy annak a sikótását meg ne hallja. Mer ha azt meghajja, mongyuk, olyan távolságra még nem érkezik elszaladni, mikorra már a békát a hangyák eszik, csipik, akkor az az ember biztos, hogy megsiketül. Annak többet jó hallása nincs.

Mikor leszúrta, de már szalaggyon is, és akkor, mikor már gondolja, hogy no már megették azok a hangyák... azok teljesen leeszik róla a bőrt, arrul a zöld kecskebékáról, akkor visszamegyen. Akkor van a mejjin, van egy, amit egy nevezünk: mejjcsont! Éppen úgy néz ki, mint a kés alak. Aztat kiveszi az ember belőle. Szintén van megint egy másik csont, az meg úgy néz ki, mint az olló. Ilyen kétágú.

Eztet hazaviszi, megszáriccsa szintén, és eztet nem tudom én valami itókába, borba vagy kávéba megittassa avval az illető valakivel. Kérem szépen, az biztos, hogy *megrontotta vele*. Hogyha más országba megyen el, vagy más faluba, akkor is *elme gy utána az a nő*. Hogyha meg akarja rontani, hogyha annak a békának a csontját megéti vele, vagy megissza. A kecskebéka... De csak úgy lehet belőle kivenni és úgy hasznos, hogyha a hangyával éteti meg. Csak arra kell vigyázni, hogy a békának a sikótását, mer az sikót, meg ne hajja, mer akkor az illető megsiketül. Erre vigyázni kell! Ez próbált dolog. Ez már ki van próbálva.”

(Taktaszada, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1966.

Adatközlő Balog Gusztáv — Gyűjtő: Szabó Lajos.

In: *Taktaszadai mondák*, Bp. 1975, 480. old.

A szerelmi varázslásnak, rontásnak ezt a módját 1684-ben, egy Kolozsvárt lefolytatott boszorkányper során, Debreczeni Kata, a vádlott is

éppen így mondta el a kihallgatáskor. (Vö. Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek*, Bp. 1910. 139. old.) Háromszáz év tehát alig jelent valamit a hiedelmek életében. Sok hasonló példát lehetne idézni, de lépünk közelebb korunkhoz, és a mai életből is vehetünk példát.

Az etnikus csoportok (de a kisebb falusi közösségek is) a huzamos együttélés közös történelme során kialakították a maguk jellegzetes kultúrájukat, jelrendszereiket (például a népviseletet, építkezést, munkástílust, népművészetet — kalocsai felfestést, mezőszegi zenét és táncot) és természetesen a maguk hiedelemrendszerét is. Ebben a rendszerben a régi és az új hiedelmek egyaránt megtalálhatók és a kapcsolódó viselkedésformák is. Gondoljunk csak arra példaként, hogy még ma is „táltos”-nak, „tudó”-nak tart a köznyelv és a népi hiedelem olyanokat, akik foggal vagy burokban vagy eggyel több ujjal születtek (mint pl. Ady Endre). Ehhez a képzetkörhöz kapcsolódik egy nemrégiben bemutatott és nagy „sikert” vagyis inkább nagy port kavaró film — Moldován Domonkos, A halottlátó c. filmje. Van a filmben egy kép, melyet bizonyára nem mindenki érthetett meg: a halottlátó asszony fekszik a padlón, mintegy révületben, ájulatban. A jelenet megértéséhez tudni kell, hogy csak az nyerhette el a halottlátás képességét — a régiek hiedelmei szerint —, aki fiatal korában 7 vagy 14 éves korában „elrejtezett”, révületbe esett. (A két szó gyöke a *rejt* és *révül* ugyanaz a magyar nyelvben.) Ez olyan betegség volt, amely hosszan tartó, mély alvással járt együtt. Ez volt a jel a közösség számára, hogy közülük valaki különleges képességekkel lett gazdagabb. Ezért kezdtek hozzá járni az emberek, mert ennek híre ment.

Elgondolkoztató volt látni a filmben a halottlátónál a nap mint nap megjelenő tömeget (1977-ben!), és mindenki teljes hittel várt sorsára. A magyarázat erre a jelenségre — legalábbis egyfelől — az, hogy benne van egy hiedelemrendszerben a *halottlátó* (mint egy elem), akkor egészen addig „működni” fog, amíg a hozzá kapcsolódó más elemek hálója is létezik (pl. „a halottakkal lehet beszélni”, a túlvilág, a „révületbe esés” és más hasonlók).

Az elmúlt másfél évtizedben, amióta a magyar folklór területén a népi hiedelemvilággal foglalkozom, egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy a hiedelemrendszer ismerete, mély megismerése nélkül egyszerűen nem lehet a népi kultúra működéséről, belső mechanizmusáról semmi újat mondani.

Vegyünk egy másik példát, még közelebbit, a mindennapos televízió-rézést, szinte már a mérgezésig. Ettől „a szent sarokba” állított doboztól indent elfogadnak, mert amit sokszor látnak, azt elhiszik. Csakhogy a világ úgy áll, hogy az a régi rendszer még megvan. A hagyományos hiedelemrendszer pedig elég koherens ahhoz, hogy egyszerűen csak annak a felületére tudnak beépülni az új elemek. Ha egy nagy körben képzeljük el ezt az egész rendszert, akkor csak a kör szélső területére tudnak be-

kapcsolódni a különféle ilyen új elemek, illetve magyarázatok (pl. a holdra szállás). Konkrét vizsgálatokat végeztem 1972-ben egy észak-magyarországi faluban kérdőívekkel, s kiderült, hogy a magyarázó elveket az új jelenségekre is a régi hiedelemrendszer elemeiből vesszük faluhelyen. Az új elemeket is csak úgy tudják beépíteni, hogy majdnem Istennel magyarázzák meg a dolgokat. Egészen konkrétan a vizsgálatnál maradvák: többen említették Dávidot és Ciccilét, mint a holdban látható alakokat, mint ahányan elhitték azt, hogy valóban emberek jártak ott fent!

Látható a fenti, találomra kiragadott példákából is, hogy a hiedelemrendszerben egymás mellett élnek a régi és az újabb elemek. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy harcban állnak egymással — hiszen ez nem természetük (nem a szavak, hanem a szavakat használó emberek harcolnak egymással). Olyan az egész, mint egy fal, s benne a téglák. Vagy hogy a költő szavait idézzük: „Akár egy halom hasított fa (hever egymáson a világ) szorítja, nyomja, összefogja (egyik dolog a másikat,) s így mindenik determinált” (József Attila: Eszmélet).

Természetesen nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy nincs változás, alakulás, hanem csupán azt hangsúlyoznánk, hogy az állandóság, az önfenntartás törvényszerűségeinek vizsgálata (tehát a rendszer belső törvényszerűségeinek felderítése) több érdekességet ígér, mint a felületi változás vizsgálata. Úgy gondoljuk, ezek a releváns kérdések, s közöttük is az egyik legfontosabb, hogy az egész hiedelemrendszer szorosan összefügg a nyelvi rendszerekkel. Ha abban egy új elemre pl. nincs szavunk, akkor egy idegen szót kezdünk használni, ami viszont beépül a régi rendszerbe, a magyar nyelvbe. Egyszerűen ezek a dolgok annyira összefonódnak és összefüggenek, hogy valahol már a nyelvi szinten, a nyelvhasználat szintjén kell kezdeni a hiedelemrendszer vizsgálatát. Amikor felvetődik a kérdés, hogy melyek a változó és kevésbé változó elemek egy kulturális rendszerben, a néprajzi vizsgálatokból kiderül, hogy nehezen változnak a gesztusok, a főzési szokások, a hiedelmek egy része és a *család szervezet*. Ez utóbbi közvetíti elsősorban a különféle viselkedési mintákat, a társas viselkedés szabályait a gyermek számára. A család adja át a gyermeknek az értékrendet is. Érdemes erről néhány szót ejteni.

AZ ÉRTÉKEK RENDJE ÉS A HIEDELMEK HASZNÁLATA

Az értékrendszer vizsgálata rendkívül fontos — éppen úgy, mint a hiedelmeké. Tulajdonképpen a kettő szorosan összefügg, kölcsönösen erősíti, magyarázza egymást a két rendszer. Az értékek kultúránként adott rendszerén alapulnak azok az emóciók és érzések, amelyek sok esetben meghatározzák az egyén viselkedését.

Egy amerikai néprajzkutató, Berre Toelken egyik kitűnő tanulmányá-

ban szemléletes példák egész sorát vonultatta fel annak bizonyítására, hogy milyen mély és lényegbevágó különbségek vannak az amerikai fehérek és az őslakos indiánok értékrendje és világgépe között. (Dolgozatában a „worldview” terminust használta.) Abból indult ki, hogy egy kultúrában az összes kifejezési formákat, az összes kódokat és szövegstruktúrákat áthatja az adott kultúra *világgépe* mint rendező elv.

Két ilyen alapvető rendező elvet vizsgált: az idő és a térhasználat modelljeit. S mivel a *világgépet* a hagyomány közvetíti (az egyik nemzedéktől a másikig, s ez az átadás leggyakrabban a folklór keretei között megy végbe, ezért a néprajzi kutatás jó lehetőségeket nyújt e jelenségek vizsgálatára. Fontos itt megjegyezni, hogy a közvetlen, elsődleges referenciacsoport — mindenekelőtt a család — a helye a világgép és az értékrend, elsajátításának, s ez egyidőben történt a nyelvvel, vagyis az anyanyelv megtanulásával egyidőben sajátítjuk el az adott kultúra világgépére vonatkozó főbb rendező elveket is.

Toelken szemléletes paradigma-sort állított egymással szembe az angol-amerikai fehér és a rézbőrű indián kultúra jellemző jegyeit és a preferált értékeket vizsgálva. Nyilvánvaló, hogy az általa használt kifejezések: „kulturális nyelvezet”, „premisszák”; „minták”, „szokások” — helyett a „hiedelmek” kifejezés is használható a világgép rendező elveinek értelmében. Részletesen tárgyalt példáiból nyilvánvaló, hogy míg a fehérek az időt és minden eseményt szigorúan lineárisan rendeznek el s ebből az következők, egész szemléletük a *jövő* felé fordul, addig az indiánok számára a múlt a fontos, a lényeges dolgok számukra a múltban történtek, vagyis a hagyományok a fontosak, szemben az amerikaiak újdonság-szeretetével, hogy ne mondjuk elsőség-örületével! (Egy másik neves amerikai folklorista, Alan Dundes külön tanulmányt szentelt annak, hogy mennyire jövő-orientált az amerikaiak világgépe. — *Anthropological Quarterly*, [1969] 42:53—72).

A lineális szemléletből következik, hogy az amerikai kultúrát jellemzi: a rend, a sor, a négyszögek (lásd pl. a városok alaprajzát és az ülésrendet); ezzel szemben az indiánok térformáira a kör jellemző, ebből az is következik, hogy a körben ülők lényegében egyformák a *tárgyalás során*, szemben a hierarchián és sorrendiségen alapuló szögletes formájú tervezéssel. Míg a hagyományok tiszteletéből egyenesen következik az *öreg*ek tisztelete, addig természetesen velejárója az amerikai életformának és világgépnek a *fiatalok* „istenítése”.

Érdekesen nyilatkozik meg a két kultúra a szóbeli művészetek terén. A fehérek a nyelvi kifejezés szegénységének tekintik az ismétlést, ezzel szemben az indiánok szóbeli művészetének éppen ez adja legtöbb költői szépségét. A példákat vég nélkül lehetne sorolni — a különbségek azonnal szembetűnőek a munka és a játék, a mozgás vagy a *csend* megítélés tekintetében. Az eltérések olyan nagyok, hogy végső soron a továbbta-

nuló indián fiatalok jelentős része nem tud megbirkózni a két világszemlélet közötti különbségek leküzdésével, s kimaradnak az iskolából — természetesen a „jó szándékú fehér tanítók” érthetetlenül állnak a tények előtt, s nem veszik észre a kulturális imperializmus tipikus esetét, amelylyel a saját világképük belső törvényeinek megfelelően akarják átalakítani az indiánok értékrendjét, vagyis a kört akarják négyszögesíteni.

Sajnos a világnak nem egyetlen szövege volt Észak-Amerika, ahol a haladás nevében kultúrákat semmisítettek meg, s a kultúra szövegeinek megsemmisítése gyakran fájdalmasabb egy közösség számára a fizikai megsemmisítésnél is.

Visszatérve a hiedelemrendszerek vizsgálatából adódó ismeretek társadalmi hasznosításának kérdéséhez, megállapítást nyert, hogy a hiedelmek és értékek átvétele, megtanulása mindig egy átadó közösséget feltételez. Elsősorban a család az az elsődleges kiscsoport, amelyben a hagyományos (vagy nem hagyományos) hiedelmek életre kommunikálása lezajlik, és ugyanígy a szűkebb közösség (pl. a falu) keretein belül sajátítja el az egyén a kultúra meghatározott értékrendjét.

Ezért érdemesnek különös figyelmet az utóbbi időkben végzett „életminőség” kutatások. Hiszen mind a hiedelemkutatás, mind az életminőség-vizsgálatok kölcsönösen kiegészíthetők, sőt magyarázhatják egymást. A következőkben erre hozunk példát.

Hankiss Elemér az életminőség-modellek kutatása során kimutatta, hogy a pozitív emberi kapcsolatokat a következő objektív tényezők rombolják a legjobban (illetve akadályozzák már eleve a létrejöttüket):

1. fizikailag nehéz, megerőltető, fárasztó, rossz körülmények között végzett, balesetveszélyes munka;
2. ingázás
3. a falutól való felnőttkori elszakadás, faluból városba kerülés;
4. nagy földrajzi mobilitásai egybekötött munkahelyváltások;
5. életpályatörés;
6. rossz lakáskörülmények.

(Hankiss Elemér—Manchin Róbert: *Értelmiség modellek*, Budapest, 1978:71—71.)

Ezek az összetevők, amelyek a falusi életben a legerősebben hatnak és lázítják a már amúgy is bomlásnak indult falusi kisközségek életét, a hagyományos értékrendet s az erre „felügyelő” hiedelemrendszert.

Az élet minőségéhez szükséges dolgokat és társadalmi értékeket (mint pl. a biztonságérzetet adó: barátságot, örömet, emberi méltóságot, a viszonylagos függetlenség érzését stb.) éppen úgy meg kell termelni, újra kell termelni, mint az anyagi javakat. — Ezek nélkül nincs az életnek minősége. Helyesen látja Hankiss, hogy „a társadalmi termelőmunka egy bizonyos, változó hányada mindenkor a társas és személyiség-javak létrehozására irányult... valamennyi ismert társadalom jelentős erőforrá-

sokat fordított olyan intézmények fenntartására, melyeknek elsődleges célja vagy legalábbis egy célja az volt, hogy az említett társas és személyiség-értékek állandó újratermelését, újratermelődését biztosítsa... itt elsősorban a kultikus és ceremonialis *intézmények* különféle vallási és világi formáira kell gondolni, amelyek miközben az anyagi javak jelentős mennyiségét emésztették föl, bő forrásai voltak az olyan nélkülözhetetlenül fontos értékeknek, mint amilyen a *közösségtudat*, a létbiztonság, a remény... a *generális értékek* együttese." (Hankiss—Manchin, 1978: 74—75).

Az intézményesített társadalmi érték termelésén túl van a kultúrában egy másik — nem intézményesített formája az értékek létrehozásának, ez a társadalmi együttélés magatartásoknak, a szokásoknak és hasonló tevékenységeknek az együttese, melyek szoros kapcsolatban állnak a hiedelmekkel. A közösségek tagjai ebben az értelemben nemcsak fogyasztói, hanem egyben előállítói, termelői is az általuk hordozott értékeknek — a „termelés” itt természetesen már csak analógia, de az egyén azzal, hogy mit tesznek, ahogyan viselkednek, ahogy gondolkodnak szüntelenül maguk is mások számára, fontos társas, erkölcsi, érzelmi, szellemi, eszmei javak sokaságát hozzák létre.

Claude Lévi-Strauss igen világosan fogalmazott ezzel kapcsolatban a „Szomorú trópusok”-ban, amikor az észak-amerikai síksági és felföldi indiánok életéről szól. Azt írta, hogy ezeknél a törzseknel „nem arról van szó, hogy az egyéni hiedelmek ellentétben állnak holmi közös elvvel. A csoport szokásaiban és filozófiájában a legteljesebb dialektika nyilvánul meg. Az egyének a csoporttól tanulnak a védőszellemekben való hiedelem a csoportra jellemző és az egész társadalom tanítja meg rá tagjait...” (Lévi-Strauss 1973:35).

A társadalomtudós mindig kulcsszavakkal dolgozik, és azok néha valóban jól rendezik a jelenségeket a vizsgált területen (vagy legalábbis azt hisszük, hogy jól rendezik). Amikor életmódot vizsgálunk, akkor a mindennapi élet viselkedési programjait kutatjuk, s ezek voltaképpen azok a kis parancsok, amelyek a viselkedést belülről irányítják. Tapasztalatból tudjuk, hogy ezek a belső parancsok sokszor csak a hiedelmek, a megszokás parancsai. A tudás napvilágánál nem állnak meg a helyüket, mégis használjuk őket, már csak azért is, mert beváltak — sokszor évszázadokon át.

S itt elérkeztünk a hiedelemkutatás fontos problémájához, nevezetesen a hiedelmek társadalmi hasznosságának kérdéséhez, vagyis, hogy sok esetben éppen a megszokás, a megszokott cselekvés ad biztonságérzetet az egyén számára. A kultúrába való belenevelődés során pedig talán éppen ez a legfontosabb. A gyermeknek éreznie kell a biztonságot, a hagyományok súlyát, erejét. A hagyományteremtés, a rendszeresen visszatérő ünnepi szokások rendje az, ami közösséget teremt, hosszú távon pedig ösz-

szetart közösségeket. A közösségnek — a közösségek legelemibb formájának, a családnak — éppen az az egyik legfőbb funkciója a társadalomban, hogy biztosítja az *identitás*-tudatát. Vagyis annak tudatát, hogy ki vagyok, hová tartozok. A gyermek első „hiedelme” éppen az „én-tudat” kiépítése, a nevének, családjának, nemzetségének megtanulása.

A hiedelemrendszerre vonatkozó kutatásokból kiderül, hogy ha a rendszer központi elemét éri változás, akkor az kihat az egész rendszerre. Egy közösség hiedelemrendszereinek társadalmi tekintetben a legközpontibb magja a *mi*-tudat, az identitás tudata. (Ennek megnyilvánulási formája elsősorban a nép összelnevezése.)

Eszmefuttatásaink és példáink sorának végére kívánkozik még néhány gondolat. Nevezetesen az a közismert tény — bár nálunk erről elég kevés szó esik a társadalomtudományi kutatásban —, hogy a hagyományok szülte értékrend és hiedelemrendszer ismerete, egyáltalán a nemzeti kultúra ismerete az alapja az egyén, illetve a közösség identitás-tudatának. Az identitás-tudat zavarai súlyos következményekkel járnak mind az egyén, mind pedig a közösség szempontjából. Az utóbbiakat veszélyes kollektív neurózisok kerítik hatalmukba — példaként csak a legismertebbet említhetjük: a fasizmust. Az egyént pedig a talajtalanság, a sehová sem tartozás nyomasztó érzése keríti hatalmába, s ez az állapot mintegy előkészíti a legszélsőségesebb viselkedési formák követésére, a legszélsőségesebb ideológiák befogadására. Mély meggyőződésem, hogy a hagyományok rendszerének a haladás nevében végzett tervszerű rombolása az egyik oka a mai világméretű identitás-zavarnak.

A helyes önértékeléstől és a gyökereitől elszakított egyén gyenge láncszem a közösséget összekovácsoló csoportkohézióban. Vagy újra a fal példázatát elvéve, ha a falból kiütnek egy téglát, akkor előbb csak néhány, körülötte lévő téglá lazul meg, majd az idők folyamán könnyen kihullik, a lyuk egyre nagyobb lesz, mígnem egyszer a fal összedől (sokszor maga alá temetve a buzgó falbontókat). Ugyanez vonatkozhat a hiedelemrendszerre is. A hagyományoktól való eltávolodás, vagy fogalmazzuk keményebben, az etnikus hiedelem és értékrendszer tagadása általában nemcsak gyengíti a közösséghez tartozás tudatát, de rombolja annak lehetőségét is, hogy a különböző világszemléletű népek megértsék és elfogadják egymás értékrendjét, tiszteletben tartsák egymás szokásait, hagyományait.